

§ 13. De Brief aan Balling over de voortekenen (Br17)

In Amsterdam heerste in 1664 de pest. De Engelse diplomaat Downing schrijft in juli 1664, dat 'there dyed this last weeke at Amsterdam 739, and the plague is scattered generally over the whole country even in the little dorps and villages, and is gott to Antwerp and Brussells'¹. De Amsterdamse koopman Pieter Balling schreef Spinoza enkele weken eerder, op 26 juni, over het verlies van zijn zoon na een kort ziekbed. Wellicht is hij overleden aan de pest, doch over de oorzaak wordt geen mededeling gedaan. Balling meende dat hij, voorafgaand aan diens ziekte en dood, een *voorteken* had waargenomen, en wil de mening van Spinoza daarover horen. Hij hoorde in zijn slaap, dat het kind, toen het nog gezond was, eigenaardig zuchtte, dat zich herhaalde toen het ziek werd en kort daarop overleed. Hij denkt dat dit een voorteken moet zijn geweest. De brief van Balling is niet bewaard gebleven, het antwoord van Spinoza wel. Deze is gedateerd 20 juli 1664.

Pestdokter – 'Dokter Snavel' in pest-kledij (gravure 1656)

Pieter Balling (?-1669)² – Balling was goed bevriend met Spinoza. Hij was een doopsgezind koopman, kende Spaans en was agent voor Spaanse handelshuizen in Amsterdam. Hij kende Latijn en vertaalde Spinoza's boek over de filosofie van Descartes, de *PPC/CM*, in het Nederlands. In 1663 vertaalde hij de eerste versies van deel 1 en 2 van de *Ethica*, die onder Spinoza's vrienden circuleerden, in het Nederlands. Een jaar eerder, in 1662, publiceerde hij anoniem *Een licht op den kandelaar*. Hij is daarin een aanhanger van het cartesianisme. Het doel van het pamflet is het geluk van de mens. Balling schrijft: 'Wy nodigen u tot iets 't welk een middel kan zijn om tot u zelfs heil en welstant te geraken'. Aards geluk kan bereikt worden door het in de titel genoemde licht. Wat voor licht is dat? Het is het 'Licht der waarheit, *het waarachtige licht*, 't welke verlicht een yder mensche komende in de werelt. Hier moet gy zyn, niet buiten u. hier zult gy vinden een beginsel dat zeker is en onfeilbaar, en waar door gy toenemende en voortgaande eindelyk tot een gelukzaligen stant zult kunnen geraken'. Hoewel 'het waarachtige licht' in het citaat verwijst naar Johannes 1:9 – 'het waarachtige licht, dat ieder mens verlicht, was komende in de wereld' – bedoelt hij daarmee niet alleen de *spiritualistische* interpretatie van Jezus Christus als het innerlijk licht, en de mystieke eenwording met Christus, maar tevens de *rationalistische* interpretatie van de cartesiaanse rede en de heldere en welonderscheiden ideeën. Want een paar bladzijden verderop zegt hij: 'Het Licht is een *klare en onderscheiden kennis* van waarheit in het *verstant* van een ygelijk mensch, door welke hy zodanich overtuigt is, van het zijn, en hoedanich zijn der zaken, dat het voor hem onmogelijk is, daar aan te kunnen twijffelen'. Door de rede kan je, volgens Balling, het ware van het onware en het goede van het kwade onderscheiden. Alleen door de rede is het ware geluk te bereiken. Zonder de rede heb je een 'geluk zonder eenige gewisheit'. Het rede-geluk is ook bereikbaar voor mensen die nooit van de bijbel gehoord hebben. Het bestaat uit een gerust geweten en in de 'vereniginge met Ghodt, waar in alle heil en gelukzaligheit in gelegen is'. Vergelijk hiermee de uitspraak van Spinoza in de *Verhandeling over de verbetering van het verstand* §13, dat het 'hoogste goed' van de mens 'het bewustzijn' is 'van de vereniging van de geest met de ganse natuur [= God]'. Balling is er van overtuigd dat de mens op basis van de rede op deze aarde al het geluk kan bereiken.

1 Nadler, blz 212

2 Buijs, blz 137

13.1. Het probleem van de verbeelding

Spinoza geeft in de *Ethica*, in E2p40s2, zijn kennisleer, een exposé over de drie verschillende soorten kennis waar de mens over beschikt. Deze zijn

1. *De imaginatio* – De eerste soort is de *imaginatio*, verbeelding, de kennis van horen zeggen en de ervaringskennis, kortom de kennis op grond van de *empirie*. Het is de minst zekere kennissoort, want zij berust op de feilbaarheid van herinnering en zintuigen. Het is de kennissoort waar het in deze brief over gaat. Het is een onzekere, maar wel belangrijke bron van kennis, want met deze kennissoort slaan wij ons door de beslommeringen van het dagelijks leven. We vertrouwen op onze zintuigen, nemen in meer of minder goed vertrouwen aan wat de mensen zeggen, en steunen op geheugen en routine.

2. *De ratio* – De tweede soort is de *ratio*, de rede-kennis, de kennis die, op grond van onbetwifelbare grondslagen en axioma's door logisch en causaal redeneren tot inzicht leidt. Het is zekere kennis, en niet de feilbare kennis van de eerste soort.

3. *De scientia intuitiva* – De derde kennissoort is de *intuïtieve kennis*, de kennis die zonder redeneren direct tot zekere kennis leidt.

Voortekenen zijn fenomenen van de waarneming, want ze komen tot ons via de zintuigen. Ze

Komeet van Halley op Tapijt van Bayeux (1077) – Natuurfenomenen worden vaak als een voortekenen gezien: 'When beggars die there are no comets seen / The heavens themselves blaze forth the death of princes' (Shakespeare, Julius Ceasar). Natuurfenomenen kunnen door iedereen waargenomen worden en tot een collectief geloof in voortekenen leiden. In de brief aan Baling gaat het om een individuele verbeelding, die maar door één persoon waargenomen wordt. Het collectieve element ontbreekt.

vallen dus onder de eerste kennissoort, de feilbare empirische kennis, de *imaginatio*. In brief 17 aan Baling gaat het dus om de status van een fenomeen van de eerste kennissoort. Spinoza stelt in deze brief dat er van die *verbeelding* twee soorten zijn, namelijk verbeeldingen uit de geest (voortekenen), en verbeeldingen uit het lichaam (geen voortekenen). Hij beschrijft daartoe twee ervaringen die weliswaar op elkaar lijken, maar toch verschillend zijn. De ene is die van Baling, de andere van Spinoza zelf. Spinoza beschrijft ze als volgt:

1. Verbeeldingen die voortkomen uit de gesteldheid van de *geest*. Dit is de ervaring van Baling en is een voortekenen:

[Br17.2] Wat betreft de voortekenen waarvan gij gewag maakt, namelijk dat gij toen uw kind nog gezond en wel was, eenzelfde zuchten gehoord hebt als hij telkens deed horen toen hij ziek was en kort daarop overleed: ik zou menen dat dit geen echt zuchten geweest is maar alleen *uw verbeelding*; gij zegt immers dat ge, overeind gekomen en scherp toelisterend, dat zuchten niet meer zo duidelijk gehoord hebt als tevoren, of naderhand, toen ge weer in

slaap waart gevallen. Stellig is dit een aanwijzing dat dat zuchten niet anders geweest is dan enkel verbeelding die, zolang ge haar de vrije loop liet, een onmiskenbaar zuchten zich duidelijker en levendiger kon verbeelden dan op het moment dat ge u oprichtte om uw gehoor naar een bepaald punt te wenden.

2. Verbeeldingen die voortkomen uit de gesteldheid van het *lichaam*. Dit is een ervaring die Spinoza zelf had en is geen voortekenen:

[Br17.3] Toen ik op zekere morgen, terwijl het al licht werd, uit een zeer zware droom ontwaakte, bleven de beelden die mij in de droom verschenen waren, mij zo levendig voor ogen staan alsof ze werkelijk bestaande dingen geweest waren, en wel in het bijzonder het beeld van een schurftige Braziliaan die ik nooit tevoren had gezien. Dit beeld placht grotendeels te verdwijnen wanneer ik, om mij af te leiden, mijn ogen op een boek of iets

anders richtte; zodra ik echter mijn ogen weer daarvan afwendde en ze zonder aandacht nop iets anders richtte, verscheen mij datzelfde beeld van die Moor met dezelfde levendigheid steeds maar weer, tot het langzamerhand uit mijn gezichtskring verdween. Welnu, ik denk dat hetzelfde wat zich bij mij heeft voorgedaan als een innerlijke gezichtsindruk, zich in uw gehoor heeft voorgedaan. Maar aangezien de *oorzaak* geheel verschillend was, was uw geval wel een voorteken, het mijne daarentegen niet.

De verklaring van Spinoza is als volgt:

[Bt17.4] De verschijnselen van de verbeelding komen voort uit de gesteldheid of van het lichaam of van de geest. Dit zal ik, om alle uitvoerigheid te vermijden, thans alleen uit de ervaring bewijzen. Wij weten uit ondervinding dat koorts en andere ongesteldheden in het *lichaam* de oorzaak zijn van ijlen, en dat zij die taai bloed hebben zich daarbij niets anders inbeelden dan twisten, vechtpartijen, moord en dergelijke. Wij zien ook dat *de verbeelding* alleen door de gesteldheid van de *ziel* bepaald kan worden, aangezien zij blijkens de ervaring *in alles de voetstappen van het verstand volgt en haar beelden en woorden ordelijk, evenals het verstand zijn bewijzen, aaneenschakelt en onderling verbindt*. Wij kunnen dan ook bijna niets met het verstand begrijpen of de verbeelding maakt zich meteen daarvan een voorstelling. Daar dit zo is ben ik van mening dat geen enkel verschijnsel der verbeelding dat voortkomt uit lichamelijke oorzaken ooit een voorteken kan zijn van toekomstige gebeurtenissen, omdat de oorzaken van die verschijnselen geen toekomstige oorzaken impliceren. Daarentegen kunnen de verschijnselen van de verbeelding, oftewel beelden die hun oorsprong vinden in de gesteldheid van de geest, wèl een voorteken zijn van een of andere toekomstige gebeurtenis, want de geest kan van iets dat nog moet gebeuren een vaag voor gevoel hebben.

Uitleg: De *eerste* is de ervaring van Balling. Hij hoorde, toen zijn kind nog gezond was, tijdens zijn = Balling's, slaap eenzelfde soort zuchten, 'als hij = het kind, telkens deed horen toen hij ziek was en kort daarop overleed'. Dit is een verbeelding die voortkomt uit de *geest*, want toen Balling overeind kwam en scherp toeluisterde, hoorde hij het zuchten 'niet meer zo duidelijk als tevoren of naderhand' toen hij 'weer in slaap waart gevallen'. Een verbeelding uit de geest kan een voorteken zijn. Waarom? Omdat een voorteken dan een *projectie* kan zijn van een gebeuren dat in de toekomst ligt, en deze kan alleen uit de geest komen. De *tweede* ervaring is die van Spinoza zelf. Hij ontwaakte op een morgen, toen het al licht werd, uit een zware droom, en zag 'het beeld van een zwarte, schurftige Braziliaan'. Het beeld verdween grotendeels als hij zijn 'ogen op een boek of iets anders richtte'. Dit is volgens Spinoza een verbeelding die voortkomt uit het *lichaam*, en zij is daarom *geen* voorteken. De nadere uitleg is als volgt:

Ad 1. De *ervaring van Balling was wel een voorteken, want het was een verbeelding van de geest*. Balling had, toen zijn kind nog gezond en wel was, eenzelfde soort zuchten gehoord, als het kind telkens deed toen hij ziek was en kort daarop overleed. Hij hoorde dit zuchten in zijn slaap of halfslaap. Spinoza stelt dat dit geen echt zuchten geweest kan zijn, niet van zijn kind of van iets of iemand anders, maar dat het voortkwam uit Balling's *verbeelding*. Hij heeft daarvoor twee redenen: 1. toen Balling overeind kwam en scherp toeluisterde, hoorde hij dat zuchten niet meer zo duidelijk als tevoren of naderhand, toen hij weer in slaap gevallen was; en 2. als je de verbeelding de vrije loop laat, en dat gebeurt als je slaapt of dommelt, dan kan je de zaken levendiger verbeelden, dan wanneer je er bewust de aandacht op richt. Deze verbeelding komt voort uit de gesteldheid van de geest. Waarom? Er is een *samengaan* van de verbeelding en het verstand. De *verbeelding* schakelt beelden en woorden ordelijk aaneen, het *verstand* schakelt zijn bewijzen ordelijk aaneen. Wat het verstand begrijpt, daarvan maakt de

verbeelding zich een voorstelling. De geest, en de verbeeldingen die voortkomen uit de geest kunnen zich een voorstelling maken van toekomstige gebeurtenissen. Ze kunnen dus ook een voorteken zijn. Het lichaam en de verbeeldingen die voortkomen uit het lichaam kunnen dat niet.

Ad 2. De ervaring van Spinoza zelf was geen voorteken, want het was een verbeelding van het lichaam. Toen Spinoza op een morgen tegen het ochtendlicht uit een zeer zware droom ontwaakte, bleven de droombeelden hem zo levendig voor de ogen staan, alsof ze werkelijk bestaande dingen waren, met name het beeld van een 'zwarte, schurftige Braziliaan'. Het beeld verdween als hij, om zich af te leiden, zijn ogen op een boek of iets anders richtte, maar het kwam met dezelfde levendigheid terug zodra hij zijn ogen zonder aandacht op iets anders richtte. Ook deze ervaring was een *verbeelding*, om dezelfde redenen als de ervaring van Balling. Maar het was geen voorteken. Waarom niet? Dromen zijn herinnerings-zaken, die met de waarneming = zintuigen = het lichaam in verband staan. Verbeeldingen die voortkomen uit de gesteldheid van het *lichaam* kunnen geen voorspellende waarde hebben, blijkbaar omdat lichamelijke zaken momentane zaken zijn.

Hallucinaties – Bij geestelijk normale mensen kunnen twee soorten hallucinaties voorkomen:

1. *Hypnagoge hallucinaties* – Dit zijn levendige droomgewaarwordingen aan het begin of het einde van een slaaperiode (Gr. hypnos = slaap). De ervaringen van zowel Balling als Spinoza zijn volgens dit medische jargon hypnagoge hallucinaties.

2. *Eidetische hallucinaties* – Dit zijn hallucinaties die bij vol bewustzijn voorkomen. De Engelse dichter William Blake (1757-1827) had als kind zo'n sterke verbeelding dat hij engelen een boom zag in- en uitvliegen. Hij kon ze van verschillende kanten bekijken door zijn hoofd te bewegen. Wat zijn geest verbeeldde, zag hij als concrete werkelijkheid. Eidetische beelden kunnen beelden zijn die onafhankelijk zijn van de visuele waarneming, of beelden die na een visuele waarneming blijven voortbestaan. Als men bijvoorbeeld een voorwerp bekijkt, kan het beeld vervolgens zeer levendig in de herinnering blijven. Dit eidetische beeld kan net zo reëel zijn als de oorspronkelijke, visuele, zintuiglijke indruk. Deze herinnerings-intensiteit duurt gewoonlijk een korte periode en ze komt het meest voor bij kinderen en jonge mensen (Gr. eidos = idee). De ervaring van Spinoza kan eventueel een eidetische hallucinatie geweest zijn. Hij maakt namelijk niet duidelijk of hij klaar wakker was toen hij de 'schurftige Braziliaan' opnieuw zag, maar alleen dat het beeld verdween als hij zijn aandacht specifiek op iets richtte..

13.2. De vereenzelvigings-these

Spinoza gaat daarna dieper in op de ervaring van Balling: mensen kunnen zich met elkaar *vereenzelvigen*, bijvoorbeeld als de vader zijn zoon innig liefheeft. Dan vormen ze als het ware een *eenheid*, en kan de vader zich iets, wat aan de essentie van de zoon toebehoort, levendig voorstellen:

[Br17.5] Om een voorbeeld te geven dat op uw geval lijkt: een vader bemint zijn zoon zozeer, dat hij en de beminde zoon als het ware *een en dezelfde* zijn. Nu moet er 1. (volgens hetgeen ik bij een andere gelegenheid heb bewezen) *in het denken* noodzakelijk een idee bestaan van de *essentie* van de zoon, de verschijningswijzen daarvan en van datgene wat daaruit voortvloeit. Verder is 2. de vader, vanwege de eenheid met zijn zoon, *een deel van de genoemde zoon*. Daarom moet ook 3. de ziel van de vader noodzakelijk deel hebben aan de als idee bestaande essentie van de zoon, aan haar verschijningswijzen en aan datgene wat daaruit voortvloeit, zoals ik elders meer uitvoerig heb bewezen. Voorts: 4. aangezien de ziel van de vader via de idee deelneemt aan datgene wat voortvloeit uit de essentie van de zoon, kan hij (zoals ik zei) soms iets van datgene wat uit diens essentie voortvloeit, zich zo levendig

voorstellen als had hij het vóór zich ...

Uitleg: 1. In het denken bestaat een idee van de *essentie* van de zoon. Vraag: in wiens denken? Waarschijnlijk bedoelt Spinoza in Gods denken, omdat God = Natuur, zowel het gehele denken als de gehele uitgebreidheid omvat, dus ook het denken van de vader en het denken van de zoon. 2. De vader vormt een eenheid met de zoon en is daarom een deel van de zoon. 3. Hij heeft dus ook deel aan de in het denken bestaande essentie van die zoon. 4. Hij kan zich dus tevens datgene wat uit die essentie voortvloeit levendig voorstellen. Tot zo ver de verklaring van Spinoza. Niettemin blijven er nogal wat vragen. Met terugwerkende kracht naar voorspellende aanwijzingen zoeken voor een gebeurtenis is een onzekere zaak. Ieder mens houdt er zich mee bezig, het strafrecht in het bijzonder, en voor de forensische psychiatrie is het zelfs een van de redenen van haar bestaan. Maar Spinoza graaft dieper. Hij zegt in bovenstaand citaat tweemaal dat hij de vereenzelvigings-these 'bij een andere gelegenheid' of 'elders' heeft bewezen. Veel commentatoren hebben zich het hoofd gebroken over waar, en hoe deze these in Spinoza's filosofie ingepast kan worden.

13.3. De vier verklaring van Spinoza voor de vereenzelvigings-these

Er zijn vier mogelijke plaatsen waar Spinoza de vereenzelviging-these heeft 'bewezen'. Ze kunnen benoemd worden als de theologische, stoïcijnse, cartesiaanse, en psychologische verklaring. Deze worden achtereenvolgens besproken:

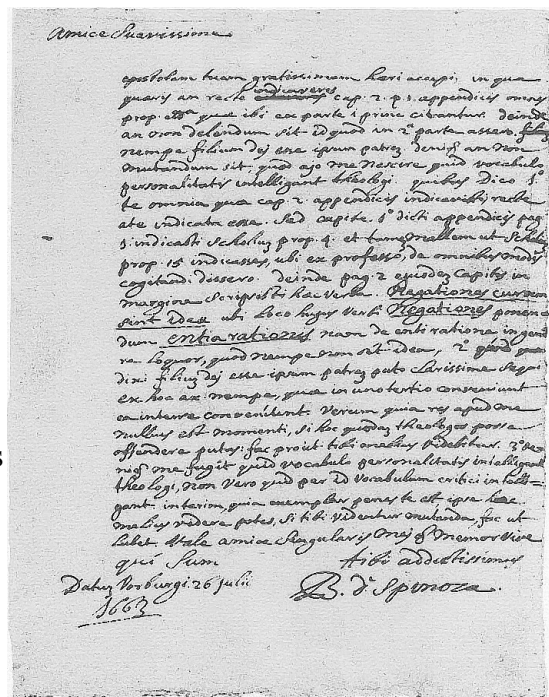
1. *Theologisch: er is een verwijzing naar de Drieëenheid*³. In Spinoza's eerste en onder eigen naam gepubliceerde werk, de PPC/CM is op advies van tekstbezorger Lodewijk Meijer, een passage veranderd over de Drieëenheid, om minder aanstoot te geven aan de theologen. Deze passage staat vermeld in de, in 1974 ontdekte, brief 112A van Lodewijk Meijer aan Spinoza en deze luidt:

[Br12A] Dat de Zoon van God de Vader zelf is, zoals ik heb gezegd, volgt naar ik meen zeer duidelijk uit dit axioma: 'twee dingen die met een derde samenvallen, vallen ook onderling samen'.

Uitleg: het axioma uit de logica is: als $A = B$, en $A = C$, dan is $B = C$. Hieruit volgt: als God = de Vader, en God = de Zoon, dan is de Zoon = de Vader zelf. En: als Balling = de vader, en Balling = de zoon, dan is de zoon = de vader zelf. Dus als vader Balling en zoon Balling 'als het ware één en dezelfde zijn', dan geldt dat de zoon van Balling als het ware de vader zelf is. De passage in Br12A kan dan als volgt omgezet worden in: 'Dat de zoon van Balling de vader zelf is, zoals ik heb gezegd, volgt naar ik meen zeer duidelijk uit dit axioma', etc.

Deze

passage, die oorspronkelijk in het manuscript van de CM stond, is waarschijnlijk als volgt veranderd in de definitieve versie:

Spinoza - Brief 12A aan Lodewijk Meyer – Deze brief werd in 1974 ontdekt en is dus niet door de selectie van de redacteuren van de Opera Posthuma gekomen.

3 Spinoza, Correspondance, noot blz 125

[CM.II.10] Wanneer wij dus zeggen dat de vader de zoon van eeuwigheid verwekt heeft, willen wij niets anders zeggen dan dat de vader zijn eeuwigheid altijd aan de zoon heeft meegedeeld.

2. *Stoïcijns*: er is een verwijzing naar de eeuwigheid van de geest⁴. Voortekenen kunnen geen fysische gebeurtenissen zijn, die causaal verbonden zijn met latere gebeurtenissen. Alleen de geest kan zich met toekomstige en verleden zaken bezig houden, zie de passage in Br17.4 aan Balling:

[Br17.4] Daarentegen kunnen de verschijnselen van de verbeelding, oftewel beelden die hun oorsprong vinden in de gesteldheid van de geest, wèl een voorteken zijn van een of andere toekomstige gebeurtenis, want de geest kan van iets dat nog moet gebeuren een vaag voorgevoel hebben.

Deze opvatting heeft oude stoïcijnse wortels in de leer van de *universele sympathie*. In de *Wereldgeest* = *pneuma*, van de Stoa is er een eeuwige solidariteit tussen alle gebeurtenissen. Elke individuele geest is een samenstellend deel van dat grote universele Individu, en heeft een, wellicht verward, idee van wat geweest is en van wat komen gaat. Spinoza geeft in de *Ethica* voor dit soort opvattingen een aanwijzing: een deel van de menselijke geest is eeuwig, en overschrijdt daarmee alle grenzen van verleden en toekomst.

[E5p23] De menselijke geest kan niet in alle opzichten met het lichaam worden vernietigd, maar er blijft altijd iets bestaan wat eeuwig is.

Voortekenen worden daarmee een stuk plausibeler. Het bewijs van deze stelling heeft overigens al veel commentatoren hoofdbrekens gekost, en is aanvechtbaar. In het scholium schrijft Spinoza:

[E5p23s] Toch voelen en ervaren wij dat wij eeuwig zijn, want de geest neemt de dingen die hij *kennend* inzielt evenzeer waar, als wat hij zich herinnert. De ogen van de geest waarmee hij de dingen ziet en waarneemt zijn immers de bewijzen. Ook al herinneren wij ons niet het bestaan vóór het lichaam, toch voelen wij dat onze geest, wanneer hij het wezen van het lichaam onder het aspect van de eeuwigheid insluit, eeuwig is en dat zijn bestaan noch door de tijd bepaald kan worden noch door de duur ontvouwd.

3. *Cartesiaans*: er is een verwijzing naar de cartesiaanse scheiding van lichaam en geest⁵. De brief aan Balling is door Spinoza geschreven in een periode dat hij de *Ethica* nog niet volledig geformuleerd had, en zich nog niet geheel losgemaakt had van het cartesiaanse denken van de scheiding van lichaam en geest. Met name de opvatting in de brief dat *verbeeldingen* alleen uit de geest kunnen komen, en geen verband hoeven te hebben met de gesteldheid van het lichaam, is niet terug te vinden in de *Ethica*, en zelfs in strijd met de daar geponeerde opvatting dat de verbeelding, de eerste kennissoort, altijd een verband heeft met het lichaam en de disposities van het lichaam, met name van de zintuigen. Alle zaken die we van horen zeggen hebben, die we waarnemen of die we ons herinneren, zijn via de zintuigen tot ons gekomen. Verbeelding is volgens de *Ethica* dus afhankelijk van het lichaam. Blijft echter de algemene ervaring dat de geest beelden en woorden aaneen kan rijgen. In de brief

4 Gatens/Lloyd, blz 19-23; Gueroult II, blz 576-77

5 Gueroult II, blz 573-77

aan Balling:

[Br17.4] Wij zien ook dat *de verbeelding* alleen door de gesteldheid van de *ziel* bepaald kan worden, aangezien zij blijkens de ervaring *in alles de voetstappen van het verstand volgt en haar beelden en woorden ordelijk, evenals het verstand zijn bewijzen, aaneenschakelt en onderling verbindt*.

Maar in E3p2s schrijft Spinoza, als om het gestelde in de brief aan Balling te ontkrachten, dat niemand weet waartoe het lichaam in staat is:

[E3p2s] Tot nu toe heeft echter niemand vastgesteld waartoe het lichaam in staat is, dat wil zeggen, de ervaring heeft niemand laten zien wat het lichaam, wanneer men haar slechts als lichamelijk beschouwt, louter op grond van de wetten van de natuur vermag, en wat het al dan niet kan doen, wanneer de geest het daartoe aanzet.

4. *Psychologisch: er is een verwijzing naar de associatie-these in de Ethica*. De mens wordt in het dagelijks leven heen en weer geslingerd tussen hoop en vrees. Hoop en vrees, sympathie en antipathie worden beheerst door psychologische mechanismen. In de *Ethica* beschrijft Spinoza twee bekende psychologische mechanismen: 1. de *associatie-these* (E3p14-26), en 2. de *imitatie-these* (E3p27;30-35). De imitatie-these verklaart *mimetisch* gedrag en cimenteert de samenleving. De associatie-these verklaart het *conditionerings*-mechanisme, en is o.a. nuttig bij verwachtingpatronen en overlevingsstrategieën, omdat zij bijvoorbeeld een op zich onschuldig teken associeert met gevaar. Ze heeft dus een zekere voorspellende waarde. De associatie-these heeft in de *Ethica* de volgende stelling:

[E3p16] Alleen al het feit dat iets in onze verbeelding een bepaalde gelijkenis vertoont met een object dat de geest met blijdschap of droefheid pleegt aan te doen, zullen we het liefhebben of haten, ook al is de overeenstemming tussen het ding en het object niet de werkoorzaak van deze hartstochten.

Uitleg: In 1664 heerste in Amsterdam de pest, waaraan velen stierven, ook kinderen. Het is vanzelfsprekend dat deze epidemie de vraag oproept: wat is het lot van mijzelf en de mijnen hierin. Met andere woorden: de ziekte en dood van anderen wordt geassocieerd met de nog in leven zijnde, gezonde en geliefde zoon. Het zijn de alledaagse zorgen die een ieder voor zijn naasten heeft. Bovendien is zuchten een weinig specifiek voorspellend fenomeen. Wellicht werkte de associatie-these ook mee bij Spinoza zelf in zijn antwoord in Br17, namelijk als troost voor een geliefde vriend in nood. Troost heeft niet de pretentie een probleem te laten verdwijnen, maar zorgt dat je het beter aankunt. Spinoza's eerste biograaf *Colerus*, vertelt het volgende over Spinoza⁶. Hij huurde in Den Haag een kamer op de Paviljoensgracht bij de lutherse meester-schilder Hendrik van der Spyk. Hij stond met het echtpaar op goede voet, en ze spraken met een zekere regelmaat over de preken van de dominee Cordes. Toen de vrouw van Van der Spyk hem eens vroeg of zij, naar zijn oordeel in haar religie wel zalig kon worden, was Spinoza's antwoord: 'uw religie is wel, u hoeft geen andere te zoeken om zalig te worden'. Kortom, tijd en gelegenheid zijn niet opportuun om een vriend te verontrusten.

6 Colerus, blz 33